

YLIOPISTOLAKI ON KOLONISAATIOLAKI

Tukholman piraattioikeudenkäynti on kansainvälinen huippu-uutinen. Googlen kylmäverisempi puhallus on jostakin syystä jäänyt vähemmälle huomiolle: seitsemän miljoonaa kirjaa on jo kopioitu ja otettu käyttöön yhtiön kaupallisiin tarkoituksiin ilman minkäänlaista lupaa tekijöiltä. (Älkää enää kysykö minulta, miksi boikotoin Googlea.) Aktiivinen kansalainen tuntee kenties TRIPS-sopimuksen ja lääkkeiden patenteihin liittyvät ongelmat kehitysmaissa. Harva kuitenkaan tietää, että ylikansallisten yhtiöiden johtama biopiratismi on ollut toistakymmentä vuotta kehitysmaiden merkittävien kansanliikkeiden kritiikin kohteena. Köyhät taistelevat oikeudestaan ja mahdollisuuksistaan huolehtia sairaista veljistään ja viljellä oma ruokansa – elonjäämisensä ehdoista.

Kasvatuksesta ja koulutuksesta – ”koulutuspalveluista”! – yritetään tehdä globaalia bisnestä, mutta hyvinvointipolitiikan pilaamat, tiedon vapautta ja koulutuksen yhdenvertaisuutta arvostavat kansalaiset haraavat vastaan. Suomessa merkittäviä markkinaistamisaskeleita on kyetty ottamaan vasta varhaiskasvatuksen ja aikuiskoulutuksen puolella, ja moni kirjastokin on vielä hengissä. Muutospaine on kuitenkin kova.

Tietopolitiikassa kuhisee, sen olemme huomanneet. Mutta palaset ovat murusina maailmalla eikä kokonaiskuvaa ole. Tuskin edes tiedämme keitä olemme, tutkijoita vaiko tietotyöläisiä. Globaali viitekehys on kuitenkin selvä. Tietoyhteiskunnan nousu sitoo valtioiden ja alueiden valtaintressit ja suurten yritysten markkina-intressit yhä tiiviimmin tiedon tuotantoon ja kiertokulkuun. Taistelu niukkojen resurssien hallinnasta käydään westfaalisen valtiojärjestelmän ja pääoman kilpailulogiikan mukaan. Kun negatiivinen kierre on kerran päässyt vauhtiin, peli kovee kaiken aikaa. Röyhkeimmät korjaavat potin eikä kaverille jätetä.

Suomalainen yliopistouudistus on syytä sijoittaa tähän maailmanlaajuiseen viitekehykseen. Juuri näin hallituksen esitys yliopistolainsiksi perusteluissaan myös tekee. Keskeisiä muutoksen kimmokkeita se hakee OECD:lta ja EU:lta. Epäonneksemme ote on täydellisen epäkriittinen. Vaikka todetaankin, että Suomen yliopistojärjestelmä on ”kansainvälisesti varsin vertailukelpoisella tasolla” ja ”kan-

sainvälisesti esimerkillinen”, että ”tutkimuksen laatu on [...] jatkuvasti kohentunut” ja ”tutkimomäärillä mitattu tuottavuus on lisääntynyt merkittävästi”, vakuuttaa hallitus samaan hengenvetoon, että ”selvien puutteiden vuoksi tarvitaan [...] toimia”. Ellei niihin ryhdytä, eivät yliopistomme voi riittävän tehokkaasti ”hankkia joustavasti ulkopuolista rahoitusta”, ”hankkia osakkeita”, ”harjoittaa yritystoimintaa”, ”käyttää uusia palkkausrakenteita” ja ”siirtää resursseja opintoalalta toiselle tarpeiden ja kysynnän muutosten mukaisesti”. Vastuu globaalista oikeudenmukaisuudesta ja solidaarisuudesta kehitysmaiden kanssa, esimerkiksi vastuu aivoviennin estämisestä, kuitataan Suomen lainsäädännön historian kenties kyynisimmällä virkkeellä: ”Suomalaiset yliopistot joutuvat kilpailemaan rahoituksesta ja lahjakkuuksista entistä enemmän kansainvälisillä markkinoilla.”¹

Lakiesityksen puutteista ja valmistelun myös juridis-teknisesti heikosta tasosta on puhuttu paljon, muttei kuitenkaan vielä riittävästi.

Eniten minua on hämmästyttänyt tiedepoliittisen osion puuttuminen esityksen neljännessä luvussa, jonka otsikkona on ”Esityksen vaikutukset”. Lakiesitys tunnustaa yliopistot tärkeimmäksi osaksi julkista tutkimusjärjestelmää (s. 29), mutta jättää silti arvioimatta tämän esityksen merkityksen tutkimusjärjestelmälle yleensä ja erityisesti suomalaisen tieteen tulevaisuudelle. Jo tämän hämmästyttävän puutteen johdosta hallituksen esitys olisi palautettava uuteen valmisteluun.

Tätä vähemmän silmiinpistävä mutta iso puute koskee tiedon julkisuutta. Yliopistolaki säilyttää lähtökohtaisesti muuttumattomana opetuksen vapauden ja tieteen harjoittajan vapauden ”valita tutkimusaiheensa ja menetelmänsä”. Se ei kuitenkaan huomioi millään tavalla sellaisia esityksen tuomia muutoksia, joista nähdäkseni seuraa tarve luoda kompensoivia määräyksiä tiedon ja tutkijan vapaudesta – jos niiden rapautumista ei haluta sallia.

Tällaisia muutoksia aiheutuu ainakin kahdesta syystä. Ensinnäkin yliopistolain esittämä virkasuhteiden muuttaminen työsuhteiksi saattaa yhdessä suunnitteilla olevan tekijänoikeuslain muutoksen kanssa aiheuttaa sen, ettei yliopistojen tutkijoilla enää pääsääntöisesti ole tekijänoikeuksia tuotoksiinsa eikä siksi myöskään valtaa päättää tulostensa kohtalosta tietojärjestelmässä. Toiseksi, yliopistolain tavoittelema ”rahoituspohjan monipuolistaminen” (s. 28) voi helposti tuoda yliopistoihin sellaista ulkopuolista rahaa, johon kytkeytyy tiedon vapaan kiertokulun estämisen intressi kaupallisen voitontavoittelun vuoksi tai muista syistä. Ajatus ei ole kaukaa haettu, sillä käyttäähän TEKES jo nykyisin yleisesti sopimusmallia, jossa rutiininomaisesti annetaan jokaiselle rahoitukseen osallistuvalla taholla oikeus estää tutkimustulosten vapaa julkinen saatavuus esimerkiksi patentointiin tai yritysallaisuuteen liittyvien intressien perusteella. Nämäkin näkökohdat ovat niin merkittäviä, että niiden vaikutuksia tietojärjestelmämme avoimuuteen, tiedon yhdenvertaiseen saatavuuteen, tutkijan vapauteen ja tietopolitiikkamme kansanvaltaisuuteen tulisi välttämättä arvioida lakiesityksessä. Myös näistä syistä eduskunnan olisi mielestäni syytä palauttaa lakiesitys uuteen valmisteluun.

Valitusvirttä voisi jatkaa pitkään. Lakiesityksen kahteen tunnetuimpaan keskeiseen epäkohtaan, ulkopuolisten enemmistön ongelmaan ja virka- ja työsuhderyhtymykseen, en halua tässä puuttua. Sen sijaan haluan nostaa esiin muutaman muun seikan.

Arvostamani vanhempi kollegani Helsingin yliopiston kansleri Ilkka Niiniluoto on valtioneuvoston istunnossa helmikuussa 2009 suhtautunut pääasiassa myönteisesti hallituksen esitykseen yliopistolaksi. Vastaavaa kritiikkittömyyttä esiintyy kollegojeni joukossa laajemminkin niin Helsingin yliopistossa kuin muualla. Haluan

tässä esittää pääpiirteissään selityksen sille, miksi heidän arvionsa on niin paljon myönteisempi kuin omani. Selitykseni voi myös nähdä kommenttipyyntönä – tai hätähuutona. Antamani selitys tuntuu nimittäin epäuskottavalta. Jos se olisi edes jotakuinkin oikeansuuntainen, olisivat kollegani typerämpiä tai ajattelultaan jossain karkeassa mielessä oikeistolaisempia kuin ajattelen heidän todellisuudessa olevan.

Yliopiston valtajärjestelmässä voidaan Jürgen Habermasin pääteoksen *Theorie des kommunikativen Handelns* loppuluvun aikalaisdiagnoosin mukaisesti ajatella toimivan kolme ohjaavaa voimaa: julkinen valta, markkinat ja solidaarisuus. Myöhäismodernille ajallemme on Habermasin mukaan tyypillistä vallan ja markkinoiden taipumus vallata solidaarisuuden kustannuksella ja siksi myös järjen korkeimman muodon, kommunikatiivisen järjen, kustannuksella tilaa ihmisten välistä kanssakäymistä ohjaavina voimina. Tämä on Habermasin niin sanottu kolonisaatioteesi. Yliopistolakiesitys on kouluesimerkki kolonisaatioyrityksestä Habermasin tarkoittamassa mielessä.

Yliopistolain on tosin väitetty lisäävän yliopiston autonomiaa. Teknis-juridinen ja sinänsä täysin pätevä pääperuste väitteelle on se, että laki tekee yliopistoista itsenäisiä oikeushenkilöitä. Autonomialla on kuitenkin yhteiskunnallisessa ja moraalisisessa katsannossa myös juridisia määreitä olennaisempia merkityssisältöjä. Perustavimmillaan autonomia on tasavertaisten ja vapaiden ihmisten kommunikatiiviseen järjenkäyttöön nojaavaa yhteistyötä. Laki voi demokraattisessa yhteiskunnassa edistää tietystä määrin tällaista perustavaa autonomiaa. Markkinat puolestaan toteuttavat hyvässä tapauksessa tehtävänsä solidaarisuuden ja lain sallimissa rajoissa rajoittamatta niiden vaikuttavuutta liikaa. Monimutkaisen työn jaon yhteiskunnassa riippuvuus laeista ja markkinoista johtaa kuitenkin helposti solidaarisuuden voiman ja merkityksen taantumiseen suhteessa edellisiin. Tästä seuraa habermasilaisittain ilmaistuna juuri sellaista patologista ”elämismaailman kolonisaatiota”, johon äsken viittasin.

Yliopistoyhteisö, jossa tutkimuksen ja opetuksen kehitys tapahtuu tutkijoiden ja opiskelijoiden tasavertaisen vuorovaikutuksen perusteella, on perusmalli kommunikatiiviselle järjenkäytölle, eräänlaiselle autonomialle. Seminaari, jossa kaikki osallistujat saavat vapaasti esittää näkemyksiään ja jossa luotamme parhaan argumentin pakottomaan pakkoon, on parhaimmillaan toteutunut utopia. Tämän utopian tähden yliopistoissa, kuten tiedeyhteisössä laajemminkin, on aina ollut taipumusta suhtautua idealistisesti tiedeyhteisön autonomiaan. Tuossa idealismissa on vinha totuuden perä.

Tähän idealistiseen unelmaan yliopistolaki autonomiapuheellaan viittaa ja siitä se hakee legitimoivaa voimaa. Sanotaan, että laki vapauttaa yliopistot valtiovallan pauloista. Monet opetusministeriön ohjausvaltaan kyllästyneet yliopistolaiset ovat tarttuneet tähän niin innokkaasti, että heiltä näyttää jääneen arvioimatta kaksi asiaa. Ensinnäkin on kysyttävä, väheneekö opetusministeriön ohjausvalta todella vai muuttaako se vain muotoaan? Ja toiseksi: siirtääkö lakiesitys valtaa solidaarisuudesta kumpuavan vapaan ja laajassa mielessä rationaalisen tahdonmuodostuksen vaiko pikemminkin markkinaohjauksen suuntaan?

Kumpaankaan kysymykseen ei voida antaa mustavalkoista vastausta. Seuravista syistä yleisarvioni on kuitenkin pessimistinen.

Ensin on todettava, ettei yliopiston oikeudellisessa mielessä kiistatta lisääntyvä autonomia suhteessa valtiovaltaan johda automaattisesti yliopistoyhteisön oman ohjausvallan lisääntymiseen. Oikeudellisesta autonomista tulee todellista solidaa-

risuuteen, vapaan ja tasa-arvoisen yhteisön järjestykseen perustuvaa autonomiaa vain mikäli markkinamekanismin ja valtiovallan välineellinen vaikutusvalta yliopiston toiminnassa ei samaan aikaan ainakaan merkittävästi kasva.

Toiseksi on katsottava tarkkaan millä tavoin opetusministeriön kontrollivalta muuttuu. Julkiseen keskusteluun noussut lakiesityksen pykälä 45.2 on karua luettavaa. Yksinomaan sitä tulkiten on vaikea nähdä, onko lailla todellista emansipatorista merkitystä tilivirastoasemasta luopumisesta ja oikeushenkilöllisyysaseman saavuttamisesta huolimatta. Pykälä 46 kirjaa valtion myöntämän perusrahoituksen ja tuloksellisuusrahoituksen ehdot tavalla, joka jättää opetusministeriölle hyvin laajat valtuudet määrätä yliopistojen rahanjaosta kulloistenkin poliittisten muotien mukaan yliopistoyhteisön voimatta siihen juurikaan vaikuttaa. Pykälä 48 antaa opetusministeriölle erittäin merkittävät valtuudet kontrollivaltuuksien sanelemiseen. On totta, etteivät nämä lakipykälät vielä välttämättä johda valtiovallan holhousvallan kasvuun. Paljon jää riippumaan määräysten soveltamisesta ja poliittisesta tahdosta. Periaatteellinen ongelma on lain yliopistoille antama heikko asema tässä tahdonmuodostuksessa. Poliittinen ongelma ainakin lyhyellä tähtäimellä on nykyisten vallanpitäjien tahdon laatu. Opetusministeri Henna Virkkunen on jo nyt ehtinyt Kuopiossa käydessään Yleisradion uutisten mukaan 15.3.2008 uhota kansainvälistymiseen liittyvien laskentakriteerien muuttuvan keskeiseksi osaksi yliopistojen rahoitusmallia. Virkkusen lähtökohtana ei näytä olevan ainakaan yliopistollisen tiedeyhteisön tahdonmuodotuksen nouseva arvostus rahanjakomallien kehittämisessä. Lakiesityksen perusteluosa ei myöskään lupaa hyvää. Siinä luvataan lähivuosina valtion ”harkinnanvaraisia finanssisijoituksia yliopistoihin” niiden ”strategisen uusiutumisen” ja muiden vastaavien manageriaalisen muodin mukaisten ”saavutusten” perusteella.

Kolmanneksi on analysoitava markkinavoimien ohjausvoimassa tapahtuvia muutoksia. Kokonaisvaltaisen arvion tekeminen ei ole helppoa, mutta seuraavat havainnot voidaan tehdä. Ne kaikki viittaavat markkinakolonisaatioon tiedeyhteisön itseohjautuvuuden kustannuksella:

(i.) Lakiesityksen perusteluiden mukaan ”yliopistojen saama ulkopuolinen rahoitus ei vähentäisi valtion rahoituksen määrää” eivätkä ”yliopistojen keskinäiset rahoitussuhteet muutosvaiheessa olennaisesti muutu” mutta ”pidemmällä aikavälillä toiminnan tuloksellisuus heijastuu yksittäisen yliopiston saamaan rahoitukseen” (s. 73). – Sanotusta ei seuraa, että yliopistoja välttämättä aiotaan palkita siitä, että ne pystyvät muita etevämmin hankkimaan ulkopuolista rahaa.² Mutta niin ainakin saattaa tapahtua, jolloin yliopistoille on jo nyt olemassa kannustin käyttäytyä ikään kuin näin tapahtuisi. Huolenaihe on ilmeinen, kun myös huomataan, ettei valtiolta edellä mainitun perustelun mukaan ainakaan aio lisätä rahoitusta sellaiselle yliopistolle, joka esimerkiksi legendaarisen korkeatasoisen Nokian yhteiskunnalliseen vallankäyttöön kohdistuvan kriittisen tutkimuksensa johdosta saa vähemmän ulkopuolista rahaa kuin muut yliopistot.

(ii.) Samoissa perusteluissa todetaan muun muassa että ”rahoitusmallilla turvataan pitkäjänteisen kehittämisen mahdollisuudet kannustaen yliopistoja samalla [...] taloudelliseen toimintaan” (s. 74–75.) Aikooko valtio siis jopa palkita yliopistoja siitä, että ne alkavat suunnata tutkimusresurssejaan kaupallisesti tuoteistettavalla tavalla?

(iii.) Perusteluissa sivulla 77 sanotaan: ”Yliopistojen liiketoiminta muodostuu muun muassa täydennyskoulutuksesta ja markkinahintaisista tutkimushankkeista” (mikä kohta kannattaa lukea unohtamatta aiemmin mainittua ”lahjakkuuksia” kos-

kevaa kansainvälistä kilpailua). Autonominen tiedeyhteisö suuntaa opetuksensa voimavarat ja kehittää opetustaan tiedeyhteisön omalakisena, markkinoiden näkökulmasta anarkistisen järjestyksen perusteella. Suomen yliopistoissa opetuksen kehitystä alkaa ilmeisesti jatkossa ohjata myös välitön markkinaintressi – ainakin mikäli yliopistot eivät päästä olla käynnistämättä kaupallista täydennyskoulutusta, maksullisia maisteriohjelmiä yms. liiketoimintaa. Jos opetuksen ja tutkimuksen yhteys halutaan tällöin vielä säilyttää, tuodaan myös tutkimuksen kehitykseen samoilla liiketoiminnallisilla ratkaisuilla markkinaistava elementti.

(iv.) Lakiesitys velvoittaa yliopistoja ottamaan ulkopuoliset enemmistöksi muun muassa seuraavasta syystä: ”Yliopistoyhteisöön kuulumattomat hallituksen jäsenet vahvistavat yliopiston suhteita muuhun yhteiskuntaan” (s. 59). Muotoilu ei ole radikaali, mutta koko idea suhteiden vahvistamisesta muuhun yhteiskuntaan on vieras autonomian lisäämisestä kiinnostuneille. Skeptinen lukija voi arvata, että lainattu kohta onkin syytä lukea suhteessa esityksen muualla korostamaan tarpeeseen edistää yliopistojen ”profiloimista” ja ”strategista kehittämistä”.

Muun muassa edellä esitetyn perusteiden pidän toteen näyttämättömänä väitettä, jonka mukaan hallituksen esitys uudeksi yliopistolaisiksi lisää missään järkevässä mielessä yliopistojen autonomiaa. Pidän samalla mahdollisena, ettei valtiovallan ohjaukselta muutoksen myötä ainakaan heikkene ja todennäköisenä, että yliopistojen tutkimuksen ja opetuksen kehitys markkinaehtoisuudessa enenevässä määrin.

Jos tämä on näin ilmeistä, miksi kollegani eivät sitä huomaa tai eivät siitä välitä? Helposti otaksuisi, että he pitävät markkinoita sillä tavalla vapauden alueena, ettei markkinaehtoisuus näytä heistä emansipaation viholliselta. Luulen, että tämä selittää osan yliopistoväen hampaattomuudesta. Toinen osa selitystä on yleinen uupumus ja kiire, joiden takia harva on ehtinyt paneutua koko uudistukseen. Kolmas ja ehkä merkittävin voi olla eräänlainen toivon periaate. Yliopiston väki on kyllästynyt alati kasvavaan hallintoon. Toiveena on ollut saada tähän helpotusta uuden lain myötä. Harva kuitenkaan jaksaa lakiesityksen luettuaan uskoa tämän toiveen toteutumiseen. Esityksessä todetaan, että valtion harkinnanvaraisten sijoitusten kohdentamisessa ”otetaan huomioon tehty strategiatyö ja rakenteelliset kehittämisen toimet” (s. 37). Tämä kohta ja lukuisat muut, mukaan lukien jo kertaalleen mainittu pykälä 48, lupaavat meille yliopistoissa jatkuvaa uudistusten ja byrokraattisten vaatimusten tulvaa.

Ehkä juuri siksi olemmekin viime viikkoina nähneet kriittisen yliopistoliikkeen syntyvän myös Suomessa.

v i i t t e e t

1. Ellei toisin mainita, lainaukset tässä ja alempana on poimittu hallituksen esityksestä eduskunnalle yliopistolaisiksi ja siihen liittyviksi laeiksi. Valtioneuvoston kotisivuilta luettu ja tulostettu PDF 17.3.2009. Tämän kappaleen viitteet ja lainaukset sivuilta 27–29, Yleisperustelujen luvusta 2.3. ”Nykytilan arviointi” ja Tavoite ja ehdotukset luvusta 3.1. ”Tavoitteet”.
2. Ohimennen todettakoon, että ulkopuolinen raha tarkoittaa usein – joskaan ei toki aina – yritysten omia välineellisiä intressejä palvelevaa rahaa. Tässä rahassa ei ole mitään väärää. Katson kuitenkin, että tuolla rahalla rahoitettavan tutkimuksen pitäisi jo julkisesti rahoitetun tiedon julkisuuden turvaamiseksi tapahtua yliopistojen ulkopuolella.